

КЪМ АНТРОПОНИМИЧНИТЕ ЗАНИМАНИЯ НА КОНСТАНТИН КОСТЕНЕЧКИ

Кирил Кабакчиев

Сказанието на Константин Костенечки има съществено значение за разбиране на книжовния живот от Късното средновековие. В трактата са налице редица правила за употребата на изрази, букви и знаци. Именно тези правила и споменаването на Евтимий Търновски като най-изкусен в писмената стават основа да се говори за прокарана езиково-правописна реформа от Патриарх Евтимий. Не може обаче да се отмине фактът, че в съчинението съществуват немалко противоречия и филологически неточности, които не позволяват да се гледа положително на възможността, че става въпрос наистина за присъствие на граматични правила. Това обстоятелство съвременните медиевисти обясняват с мисълта, че трактатът не е бил по същността си граматично съчинение, не представлявал правописен речник, но средновековният читател е можел да си изгради определени граматични познания и филологическа култура. Част от съответните противоречиви мнения са представени от Р. Станков (Станков 1999 : 39–40). Днес читателят трудно би се ориентирал между следните две твърдения. От една страна, за А.-М. Тотоманова по отношение на сричката книжовникът е имал необходимите знания и “великолепен лингвистичен слух” (Тотоманова 1995 : 62), но от друга, за Р. Станков при своите лингвистични занимания Константин Костенечки се ръководи от всичко друго, но не и от езикови принципи (Станков 1999 : 46). Иначе казано, дори и да е имал лингвистични познания, за средновековния книжовник те не са били водещи. Не са необходими никакви задълбочени

изследвания, за да се види, че с такова филологически неиздържано отношение са и немалкото антропонимични занимания на Константин Костенечки. Те не могат да намерят достатъчно обхватно и задоволително обяснение дори и с представената езикова философия на Константин Костенечки (Буюклиев 2005 : 91-99). Ето защо отбелязаното обстоятелство за спецификата на антропонимичните изследвания от трактата е обект на нашите разсъждения. От десетките топоними и антропоними, намерили своето място в съчинението и получили някакво обяснение, тук ще се спрем само на три лични имена – Сарра, Авраам и Хам. Спираме се на тях, тъй като те добре илюстрират характера на антропонимичните проучвания, предлагани ни от Константин Костенечки. Задачата, която си поставяме тук, е да се потърси някакво обяснение за странните, от съвременна филологическа гледна точка, интерпретации на въпросните имена.

В трийсет и четвърта глава книжовникът изтъква, че името Сарра означавало “видяла съюза” – **сарра съюзы ѿзрѣвши** и **Сарра гл етсе съюзы ѿзрѣвши** (Ягич 1968 : 189). Като опора за съответното значение се привежда библейския текст от Бит. 17:15 – “жена си Сара не наричай Сара, но да бъде името ѝ Сарра”. Когато е изписано с едно **р**, тогава според “граматика” името означавало “вързана” - **оупражнивь р едино гл еши еи свързанъ быти**. Няма съмнение, че тези етимологии, независимо дали са на Костенечки, или са взети от други средновековни “етимолози”, нямат нищо общо със значението на името. На еврейски Сара и Сарра означава “княгиня” (Библия 1983 : 2468). Съвсем естествено възниква въпросът защо са въведени подобни етимологии, които нямат филологическа стойност. Към разгадаването на възникналия въпрос ни навежда библейският текст. Епизодът обхваща 17–21 глави от книга Битие. Определянето на името Сарра като видяла съюза с Бога се дължи на осъщественото божие благоволение. Става въпрос за предреченото от Бога, че възрастната Сара, след като бъде наречена Сарра, ще роди Исаака и ще стане майка на много народи. Границата на всичко това, водещо до съществена промяна в статуса на Сарра, е божията повеля тя да бъде наречена

Сарра. С основния, с разделящия битието на Сара въпрос — раждането на Исаак от престарялата жена на Авраам, предполагаме е свързано и определянето на Сара като “вързана”. Защо и в какъв смисъл е била вързана Сара? Библейският текст не ни разкрива сходна ситуация – Сара да е била вързвана и то в буквалния смисъл. Вероятно става въпрос за преносно значение на прилагателното “вързана” както синонимично на “заклучена”, използвано също с преносно значение. Ето и съответния текст: “И рече Сара на Аврама: ето Господ заключи утробата ми, за да не раждам...” Бит. 16:2. Сара е била безплодна и безчедна, “вързана” преди завета на Авраам с Бога. Но когато става Сарра, т.е. изпълнена е божията повеля, тя получава божие благоволение и става майка на Исаак. Ако всичко това не се вземе под внимание, то не ни остава нищо друго освен да определим етимологията на името Сара като “дива”. В непосредствена връзка със Сара аналогично тълкуване на името приема и библейският патриарх Авраам. “Същото рече и на Аврам: да не бъде името ти Аврам, ами Авраам. И то като премахнеш едното а, махаш не само божие име на Авраам, ами и благодарността и надеждата на народите” (Тотоманова 1993 : 123). Контекстът от Сказанието достатъчно ясно указва, че се има предвид текст от Апостола: ”И виж тук как е за Авраам в Апостола, ако промениш една буква, ти, който си непоправим, каква поквара ще стигне. Защото ти каза: “И да не се нарича повече Авраам, а да се казва Аврам”, сиреч името му, дадено от народите, е отменено, т.е. да не се нарича баща на народите” (Тотоманова 1993 : 122). Вероятно се визира текст от Деяния апостолски (3:25), в който премахването на едното **а** от неподготвен книжовник поради незнание е довело до поквара. Невежият книжовник не знаел, че Аврам при скрючването на завета с Бога е бил наречен Авраам, а е представил нещата точно в обратен ред. Костенечки подчертава, че с премахването на едното **а** от личното име се премахвало божие име, благодарността и надеждата на народите. Очевидно тук се акцентува на два момента във връзка със Св. писание. Първо, изтъкнато е единството между двата завета и значимостта на божествените писания (Петокнижието)

за правилното разбиране и предаване на Новия завет. Второ, подчертана е възможността за превратно тълкуване на свещените текстове дори само с премахването на една буква. Напълно е възможно тук да се визира мнението на Иоан Златоуст по въпроса за името Авраам. Църковният отец казва, че прибавянето на една буква може да привнесе цял ред мисли (Златоуст 1897, I : 181). Очевидно, че Константин Костенечки извлича значението на името Авраам не като филолог от еврейски или пък от някакъв друг език, а като съвкупност от блейския текст и по-специално от книга Битие, където е описан заветът на Аврам с Бога. Това проличава много добре от факта, че преди съответния текст името Авраам е представено със следните значения: ”висок баща или баща на пределите, или на вишния, или на народите, или на щедростта, или избран” (Тотоманова 1993 : 122). Разбира се, че не всички значения тук са етимологически издържани, но има и такива – “висок баща”. Както се вижда, Костенечки не държи толкова на етимологичните значения, не търси кое е обосновано и най-правилно. Неговата задача е друга – той иска да подчертае необходимостта от стриктно познаване на старозаветния текст. Тогава няма да се пренебрегва божие благоволение, божие име, благодарността и надеждата на народите, свързани с името Авраам. Не бива да се забравя, че произходът на Исус Христос според Евангелието е “Син Давидов, Син Авраамов” (Мат. 1:1). Богочовекът Исус Христос е наследник на първия праведник Авраам. Божията благодат и нейното проявление в Новия завет е в непосредствена връзка със старозаветния Авраам – Христос е син Авраамов. С името Авраам се свързват и две загадъчни названия на небесния рай. Очевидно съвсем не е случайно, че бедният Лазар от Евангелието е отнесен от ангелите в *лоното Авраамово* (Лк 16:22), че праведниците, истинските християни ще се озоват в *лоното Авраамово* или в *недрата Авраамови* (Кабакчиев 1995 : 89–91). Всъщност с обяснението си за огромната разлика между двете имена Аврам и Авраам Константин Костенечки е екзегет, разясняващ ни непостижимата божия премъдрост, отразена в единството между двата завета.

Средновековният книжовник е ревнител за скрупульозна точност при предаване на библейския текст, тъй като и най-малката неточност може да има съществени последици за християнското учение. За ярко изразената екзегетична, а не филологическа насоченост на антропонимичните занимания на Константин Костенечки говори и изясняването на името Хам.

В същата трийсет и четвърта глава, в която са интерпретациите на имената Авраам и Сара, е представено и името Хам, за което е дадено значението **смѣавь** (Ягич 1968 : 188). Какво обаче означава съответната причастна форма. Тя е преведена на съвременен български език като “който посмя” (Тотоманова 1993 : 122). Определянето на това значение като че ли има допирни точки с етимологичното значение “горещ”, за което ще стане дума по-нататък. Работата е там, че в трийсет и шеста глава отново става въпрос за името Хам – **смѣавь**, което се разграничава от **смѣавь** – “дръзнал, посмял”. Във връзка със семантичната диференциация, предложена в трактата между двете форми (**смѣавь** и **смѣавь**), се очертава схващането на Константин Костенечки за ѣ и неговия правопис. От съответната постановка, която тук не е обект на анализ, може да се направи заключението, че книжовникът не е наясно с проблемите около ѣ (Кабакчиев 2006 :).

Ето и съответния текст: **зриже и се. смѣавь и пакы, смѣавь, смѣавь, смѣавсе ѿ цѣ хамь. смѣавь, си ѣъ дрѣзноуѣвь.** (Ягич 1968 : 217). По повод на двете причастни форми В. Ягич пише: “Константинъ дѣлаетъ разлику между «смѣавъ» и «смѣавъ»; одно он производить отъ глагола «смѣти» (через э) другое от «смѣятися» (через е). Это такой же произволъ...” (Ягич 1968 : 226). Х. Голдблат пропуска този момент (Goldblatt 1987 : 183) Доколкото можем да разберем от цитирания откъс, Костенечки не толкова посочва коя форма от кой глагол произлиза, а какво ще стане, ако втората се напише с ѣ – необосновано заместване на едното значение с другото и смисълът ще се различава коренно. Заключението произтича от въведения илюстративен израз – **смѣавсе ѿ цѣ хам**, който означава “Хам се присмя ня баща си”. В противен случай (ако се напише **смѣавь ѿ цѣ хам**) моментът на присмиване ще бъде заменен с

дръзване (**дръзноуѣ**) и ще се окаже, че Хам е дръзнал срещу баща си. Костенечки не обръща никакво внимание на факта, че формата с **ѣ** в разглеждания израз е възвратна и не би се получила пълна омонимия, ако се напише с **ѣ**, а оттам и невъзможно е да се получи объркване на значенията. Както се вижда, Костенечки не подхожда съвсем коректно, което не е изолирано явление в трактата. Той ни говори за диференциацията между **смѣавѣ** и **смѣавѣ**, тъй като несъмнено за сръбските книжовници те са били омоними (такава омонимия има и в съвр. бълг. език между глаголите **смея** и **смея се**), но извън контекст. В илюстративния пример обаче въвежда възвратната **смѣавѣ**. Макар и непълна, за него омонимията е крайно нежелана и той търси диференциация между съвпадналите форми. Разграничаването според книжовника може да се постигне с това, че втората форма трябва да се пише с **ѣ**, което не е правилно от историческа гледна точка.

Филологическите разсъждения на Костенечки стават още по-объркани и безсмислени, когато потърсим за тях опора в библейския прототекст на алюзията, който не е отбелязан от медиевистите. Името Хам достатъчно ясно говори, че откъсът е алюзивен и чрез алюзията се представя семантичната разлика между **смѣавѣ** и **смѣавѣ**. В Библията четем: “И Хам, баща на Ханаана, видя голотата на баща си и излезе, та обади на двамата си братя” - Бит. 9:22. Както се вижда, в съответния текст липсват каквито и да са податки било за проява на присмех, било за някакво дръзване, т.е. в текста на книга Битие не присъстват нито едната, нито другата причастна форма или пък глаголи със значения “смея се” и “дръзна”, за да се очаква някакво смесване и объркване на семантиката им.¹ Защо тогава е въведен този момент с Хам като нагледен пример, когато реално не съответства на библейския текст. Трудно е да се допусне, че представените слова за Хам присъстват случайно, без каквато и да било връзка с контекста. Текстовият отрязък от Сказанието обаче категорично говори не за правописно правило, свързано с **ѣ**, от евентуалната правописна реформа, а за разясняване смисъла на откъс от книга Битие. Какво се има предвид.

Описаната в Библията конкретна ситуация очевидно е изисквала съответното уточняване чрез тълкуване – какво всъщност е направил Хам, когато е видял голотата на Ной. Дали той се е присмял на баща си, или е дръзнал срещу него. В какъв смисъл е дръзнал срещу баща си Хам. Библейският контекст не внася никаква яснота по въпроса, а напротив – “Като отрезвя Ной от виното си и узна, що бе сторил над него по-малкият му син,” (9:24). Ясно е, че съвсем не се разбира какво е сторил над (на) Ной² по-малкият му син, т. е. Хам и защо е последвало бащиното проклетие.³ И тъй като в Петокнижието е казано “Голотата на баща си и голотата на майка си не откривай” (Лев. 18:7, 20:11), би могло да се схване от невежите, които не познават задълбочено библейския текст, или пък да се представи тенденциозно от противниците на божествените писания, че самият Хам е дръзнал да открие голотата на баща си или нещо друго, което е с противоестествена сексуална насоченост... Присъствието на тази изключително лаконична и тънко прокарана екзегеза, която обяснява, че според книга Битие Хам се е присмял, а не е посмял на баща си, едва ли би имала някакво друго обяснение. Едно е безспорно – в никакъв случай не става дума за логично мотивиране и обосноваване на правописни правила. Още по-малко пък тези правила да са следвали традицията, правописа на първите преводачи на божествените писания, каквото впечатление се явява на пръв поглед от трактата и каквато особеност се търси в Евтимиевата езиково-правописна реформа. Препоръката на Костенечки за начина, по който следва да се избегне омонимията, и разясняването на семантичните различия между двете форми според съответния библейски контекст абсолютно опровергават подобно мнение. Без колебание може да се каже, че Костенечки не се е интересувал от чисто езикови въпроси, чието решаване да бъде съобразено с езика на първопревода, а от неясни, двусмислени моменти в библейска книга Битие, които наред с частичната омонимия вероятно са били използвани от противниците на божествените писания за дискредитиране на библейския текст. Ето защо Костенечки се е нагърбил да представи на читателя в подходящ вид недостатъчно

разбираем, поради което и даващ възможност за превратно тълкуване, библейски откъс. Омонимията, чиято роля е очевидно пресилена, тъй като тя е частична и недостатъчно исторически обоснована (развоят на **ъ** и **ѡ**), е само повод за своеобразно лапидарно тълкуване на неясния библейски текст. Базирайки се на библейския контекст, можем да предполагаме, че за Костенечки Хам се е присмял на баща си Ной, тъй като, когато видял голотата му, той не го е покрил, както са направили неговите братя (“А Сим и Иафет взеха дреха и, като я метнаха на рамената си, тръгнаха заднишком и покриха голотата на баща си; лицата им бяха обърнати назад, и те не видяха голотата на баща си” – Бит. 9:23), а им съобщил видяното. Ако и двете форми бяха възвратни и бяха представени в съответен контекст, където “смея се” е възможно да се замени с омонимична форма, чието значение е “дръзна се”, и да се получи объркване, то тогава няма пречки да се приеме, че средновековният книжовник е лингвист, който изследва пагубната роля на омонимията. Очевидно това не е така, тъй като е невъзможно от синтактична гледна точка да съществува конструкцията **смѣавсе оцъ ѡ хам** – дръзна се, смя се на баща си Хам, т.е. по този начин да се изрази някаква дързост спрямо Ной, която да е във връзка с голотата му. От алузията, която би могла да се определи и като синтезирана екзегеза, се откроява в коя библейска книга е имало или пък е възможна поквара, дължаща се на историческо фонетично развитие.

Интерпретацията на откъса с двете причастия дава възможност да се определи името Хам от трийсет и четвърта глава. Това ще рече, като имаме предвид значението на формата от трийсет и шеста глава, че името Хам е “който се е присмял, присмехулник”, а не “който посмя”, т.е. дръзнал. Следва да се приеме, че тук формата **смѣавь** е субстантивизирана. Основание за съответния превод “който посмя” в трийсет и четвърта глава сигурно е дал представеният от В. Ягич с бел. 20 гръцки текст: *Χάμ θέρμη ἢ τολμηρός ἢ προλετής*. Обединяваща за гръцките характеристики на Хам може да се приеме архисемата “дързък”. Вероятно иЭсмз — “топлина, горещина; треска” и “топъл извор”(Войнов, Георгиев и др. 1992 : 360), е употребена с преносно

значение, особено като се има предвид действието на термален извор като гейзера. Очевидно обяснението или “преводът” на името Хам в Сказанието не е по гръцкия текст, а е направено от Костенечки на база тълкуване на библейския. Гръцкият текст, обясняващ името Хам като “дързък”, може би е давал възможност да се спекулира от противниците на божествените писания, които са представяли старозаветната личност като дръзнал, посмял срещу баща си, когато Ной се е бил опил и е лежал гол. Би могло да се предполага, че Костенечки не само не следва гръцкото тълкуване, а му опонира. За книжовника Хам се е присмял и това се обосновава в трийсет и шеста глава чрез разгледания по-горе израз, като се противопоставя **СМЕΛΒΣΕ** на **СМЪΛΒΪ**. В противен случай ще трябва да се приеме, че в трийсет и четвърта глава семантиката на **СМЕΛΒΪ** е тъждествена на **СМЪΛΒΪ**, която Костенечки дава като синонимична на **ΔΡΥΖΝΟΥΪ** от трийсет и шеста глава, и прокарваната в нея глава диференциация **СМЪΛΒΪ-СМЕΛΒΪ** се обезсмисля. С други думи, в трийсет и четвърта глава се предлага тълкуването на името Хам, а чрез очертаване на различията между **СМЪΛΒΪ-СМЕΛΒΪ** посредством екзегезата самото тълкуване се мотивира по-късно в трийсет и шеста глава. Етимологията, която се предлага от автора на Сказанието за името Хам, не отговаря нито на гръцкото определение “дързък”, нито на еврейското “тъмен, загорял” или “горещ”, а се базира на предложената от Костенечки екзегеза за съответното място от книга Битие.

Направеният извод за необходимостта от детайлно познаване на библейския текст във връзка и с антропонимите, за да не се изопачават божествените писания, намира пряко изражение в съчинението по повод името Дина — дъщерята на Яков. В трийсет и шеста глава Константин Костенечки посочва случай, когато невеж книжовник поради непознаване името Дина го преобразувал на числително “една” – и **ΩΒΡΥΤΪ ΙΔΕ̅ Γ̅ ΛΙΕΤΪ ΙΔΕ̅ ΠΡ̅ΙΙΔΕ̅ ΙΑΚΩΒΪ ΣΪ Σ̅ ΝΥΜΙ Σ̅ ΟΙΜΙ Σ̅ ΣΪ Δ̅ ΙΝΟΪ ΔΥΤΕΡ̅ΙΟ Σ̅ ΟΙΟ Ϊ Κ̅ Ε̅ ΟΥΛΙΣΗΝΙ ΡΑΖΥΜΑ... Ε̅ ΨΙΣΑ ΣΪ Ε̅ ΙΝΟΪ ΔΥΤΕΡ̅ΙΟ Σ̅ ΟΙΟ** (Ягич 1968 : 191). Причината за такава груба грешка е очевидното непознаване на библейския текст – в случая книга Битие (33-34). Нашият “граматик” смята,

че такива неуки в библейския текст писачи, макар и можещи да пишат и да преписват, не трябва да се допускат “до подобни неща”. Недвусмислено е изразено изискването преписващите божествените писания или на съответни части от тях, поместени в други книги, да бъдат компетентни не само в писмото, но и в съдържанието на библейския текст.

От всичко казано до тук се вижда, че за повдигане булото на антропонимичните разсъждения на Костенечки са необходими много внимание и търсене на смисъл в най-невероятните му ономастични изследвания. Към етимологиите на имената, а и изобщо към филологическите занимания на Константин Костенечки не би следвало да подхождаме с предварителната теза, че ще срещнем в действителност правилата на Евтимиевата езиково-правописна реформа. Липсата на такива филологически издържани правила изискват логично обяснение на тяхното присъствие в трактата. То не е плод на невежество или на повърхностни знания, на мъглява и вътрешно противоречива концепция на посредствен филолог за правописа, а е част от добре обмислена структура на средновековно съчинение, издържано в духа на Православието. Костенечки разобличава покварата, варварството, невежеството и ересите по възприетия начин и наистина го прави искрено и убедително. Той не се смуцава, че в отделни случаи е недостатъчно коректен при излагане на своите виждания, не се замисля, че едно правило не се спазва или влиза в противоречие с друго. Правилото просто е за дадения случай и изпълнява своята функция за постигане на необходимата яснота от богословска гледна точка, а и за разобличаване на съществуващата или възможна поквара в сръбските библейски текстове и духовен живот. Въвежданите проблеми, свързани изобщо с библейските антропоними, не са за създаване и следване на езиково-правописни норми, а за детайлно вникване в смисъла на божествените писания, за истинско, т.е. правилно възприемане на християнството. На Сказанието би трябвало да гледаме не като на чисто филологическо, а като на богословско енциклопедично произведение, в което са залегнали основните постановки на християнството, като е посочен и коренът им – Петокнижието.

В противен случай информацията на единственото по рода си съчинение в нашата литература от Късното средновековие остава недостъпна за съвременния читател, а неговият автор се очертава като непослователен и некомпетентен филолог, предлагащ ни странни етимологични етюди, с които се дискредитира в нашите очи. Така съвсем естествено може да се стигне до пренебрежителното ни отношение към трактата като извор за духовния живот от епохата.

БЕЛЕЖКИ

¹ В Острожката Библия текстът е:

и видѣ хамъ ѿца ханаанъ наготѣ ѿца своего, ѿ изше вонъ повѣда объма братома своимъ.

² В Острожката **и разумъ елико сътвори емъ си ѿ его**

³ Библейският текст поставя една загадка. Става въпрос за това, че Ной прокълнава не Хам, а сина му Ханаан, т. е. внука си. Обясненията за това са различни, но те в случая не са от значение.

ЛИТЕРАТУРА

Библия 1983 – Библия... в руском переводе с приложениями. Брюссель, 1983.

Буюклиев 2005 – Ив. Буюклиев. Върху езиковата философия на Константин Костенечки. – В: Сборник в чест на проф. дфн Иван Добрев. Съставители А.-М. Тотоманова и Т. Славова. С., 2005, с. 91-99.

Войнов, Георгиев и др. 1992 – М. Войнов, Вл. Георгиев и др. Старогръцко-български речник. С., 1992.

Златоуст 1897 — Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста, архиепископа Константинопольского. Т. III. Книга первая. СПб, 1897.

Кабакчиев 1995 – К. Кабакчиев. Семантико-стилистичен анализ на поантата от “Мъчение на Йоан Нови” от Григорий Цамблак. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. В. Търново, 1995, с. 87–95.

Кабакчиев 2006 – К. Кабакчиев. **Смѣльв** или **смѣавь**? **Патерь** или **отць**? /Константит Костенечки лингвист или екзегет?/-Проглас, кн. 1, стр. 97–113, 2006.

Станков 1999 – Р. Станков. Исихазмът, стилът “плетение словес” и езиково-правописната реформа на Патриарх Евтимий. С., 1999.

Тотоманова 1993 – А.-М. Тотоманова. Константин Костенечки. Съчинения. Сказание за буквите. Житие на Стефан Лазаревич. С., 1993.

Тотоманова 1995 – А.-М. Тотоманова. Представите за сричката у Константин Костенечки. – *Palaeobulgarica/ Старобългаристика*, 1995, 2, 57-62.

Ягич 1968 – И. В. Ягич. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке. (*Codex slovenicus rerum grammaticarum*). München, 1968.

Goldblatt 1987 – H. Goldblatt. *Orthography and Orthodoxy*. Firenze 1987.